

теоретичної трансформації вітчизняної економічної науки та її подальший плідний розвиток. Але це, безумовно, вимагає від науковців серйозної аналітичної роботи, навичок системного критичного мислення та перманентної самоосвіти.

Стаття посвячена раскрытию конструктивных познавательных методологических возможностей современного историко-теоретического подхода к адекватному научному осмыслению проблемы ценности (стоимости) в мировой и украинской экономической теории.

1. Брагинский С. В., Певзнер Я. А. Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления. — М. : Мысль, 1991. — 300 с.
2. Всемирная история экономической мысли. В 6 т. — Т. 2: От Смита и Рикардо до Маркса и Энгельса / Глав. редколлегия: В. Н. Черковец (глав. ред.) [и др.]. — М. : Мысль, 1988. — 576 с.
3. Горкіна Л. П. Нариси з історії політичної економії в Україні (остання третина XIX – перша третина XX ст.) / Відп. ред. Т. І. Дерев'янкін. — К. : Наук. думка, 1994. — 244 с.
4. Горкіна Л. П. М. І. Туган-Барановський в економічній теорії та історії / Відп. ред. І. І. Лукінов. — Київ, 2001. — 268 с.
5. Жамс Э. История экономической мысли XX в. / Пер. с фр. — М.: Изд-во иностр. лит., 1959. — 572 с.
6. Леонтьев О. Парадоксальна парадигма і вульгаризація економічної теорії // Економіка України. — 2002. — № 5. — С. 61-67.
7. Майбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. — 2-е изд. — М. : Дело, Вита-Пресс, 2000. — 544 с.
8. Маршалл А. Принципы экономической науки. В 3 т. — Т. 2 / Пер. с англ. — М. : Прогресс, 1993. — 310 с.
9. Шумпетер Й. Теория экономического развития / Пер. с нем. — М. : Прогресс, 1982. — 455 с.
10. Шумпетер Й. А. История экономического анализа. В 3 т. — Т. 3 / Пер. с англ. под ред. В. С. Автономова. — С.-Петербург : Экон. шк., 2001. — X + 676 с. [С. 991-1666].
11. Ядгаров Я. С. История экономических учений. — М. : Экономика, 1996. — 249 с.

К. А. Гордіца

ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКЛАСИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ПРО ВЛАСНІСТЬ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ЕКОНОМІСТІВ кінця XIX – початку XX ст.

У статті вивчаються наукові підходи С. Булгакова, В. Левитського, О. Миклашевського, М. Тугана-Барановського до аналізу еволюції уявлень про власність мислителів докласичної епохи в історії світової економічної думки.

© К. А. Гордіца, 2005

У зв'язку з трансформацією відносин власності, що триває в Україні з 1991 р., проблема подолання стійких колективістських стереотипів, характерних для носіїв консервативної психології сучасних східнослов'янських народів, не втрачає своєї актуальності. Вирішення останньої потребує поглиблення наукового пошуку в напрямі вивчення основних уявлень про власність, їх витоків, особливостей формування та еволюції, впливу на конкретні господарські рішення та на суспільну свідомість у цілому.

Реальну можливість зміцнення теоретико-методологічного фундаменту історико-економічних досліджень надають нині наукові праці Л. Горкіної, І.-С. Коропецького, С. Злупка та ін., що містять загальний аналіз наукової спадщини вітчизняних економістів дожовтневої доби. Однак питання власності розглядаються ними головним чином у контексті висвітлення інших проблем економічної теорії та політики. А тому саме ця обставина закономірно зумовлює те, щоби зробити їх вивчення темою спеціальної розробки.

Однією з визначальних рис української та російської економічної літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст. без сумніву можна вважати велику увагу її авторів до історії економічної думки. Дослідження у цій галузі економічного знання стали важливою частиною творчого доробку майже кожного з тогочасних учених. Історико-економічні праці М. Бунге, М. Тугана-Барановського, В. Левитського, О. Миклашевського, С. Булгакова, П. Ляценка та ін. сповнені глибокої та щирої зацікавленості щодо вивчення численних економічних доктрин, поглядів та уявлень різних часів. Чільне місце у цих працях посідають дослідження різноманітних тлумачень категорії власності, генезису основних теоретичних уявлень про роль власності у господарському та духовному житті людини, а також міркування щодо придатності та доцільності використання тих або інших форм власності у конкретних соціально-економічних умовах.

Аналіз окресленого блоку питань у творах вітчизняних економістів засвідчує, що ставлення до власності вони розглядали як системоутворюючий принцип у формуванні і перманентному протистоянні двох основних світоглядних традицій в історії економічної думки. Ці традиції – індивідуалістична та колективістська – проявляють себе особливо виразно у часи значних політичних та соціально-економічних потрясінь, коли суспільство відчуває нагальну потребу в певних змінах способу свого існування. Саме за таких умов пасіонарна свідомість найчастіше продукує в руслі однієї або другої традиції чергову модель ідеального суспільного устрою, де той чи інший варіант розподілу прав власності має, як правило, ключове значення. Цілком природно, що подібного роду проекти створювалися переважно в рамках нормативного підходу і власність в них, відповідно, розглядалася не лише як економічна і правова, але насамперед як соціальна і морально-етична категорія.

Українські вчені відзначали, що для adeptів колективізму особливо характерним було створення утопій, головним мотивом яких виступали атавістична нудьга за нібито втраченим «золотим віком» загальної рівності, спільної власності та цілковитого щастя, мрія повернути до життя цей «земний рай». Останній в уяві авторів утопій виглядав по-різному, однак принаймні одна риса залишалася спільною протягом багатьох століть, а саме: відсутність приватної власності. І хоча твори колективістів навряд чи можна зарахувати до багажу економічної науки, вони, без сумніву, мали неабиякий вплив на її розвиток і тому не повинні залишатися поза увагою дослідників.

Як правило, знайомство з економічними поглядами давніх авторів у підручниках з історії економічних учень кінця XIX – початку XX ст. починається саме з аналізу однієї з найдавніших відомих утопій – «Держави» Платона (написаної видатним давньогрецьким філософом у часи занепаду ойкосного господарства, поступального розвитку мінових відносин і різкої майнової диференціації, яку безуспішно намагалася подолати Афіньська держава). Відомо, що ідеальний устрій останньої, за Платоном, мусив базуватися на повному позбавленні окремих верств населення сім'ї та приватної власності – головних інститутів, які забезпечують існування сфери особистого життя людини. Заради найбільш повного й самовідданого служіння державі Платон відмовляє воїнам і філософам-правителям у праві на будь-який особистий інтерес, який, на його думку, розвиває в людині прагнення до збагачення, варте лише категоричного засудження.

Отже, платонівський соціалізм, за слушною оцінкою М. Тугана-Барановського, має «цілковито моральний характер» [5, с. 264]. Проте це мораль дохристиянська, утилітарна, яка без коливань приносить інтереси особистості в жертву суспільній користі. Як відзначав, С. Булгаков, «античне підкорення частини цілому знаходить тут граничний вияв» [2, с. 67-68]. Пізніше, у «Законах», Платон побудує «справедливе» суспільство вже не на запереченні особистої власності, а на принципі більш рівномірного її розподілу. Свій моральний протест він спрямовує тепер проти прибутку як найпотужнішого стимулу економічного інтересу і пропонує вилучати на користь держави будь-який надлишок, що перевищує встановлений законом рівень.

Українські вчені справедливо вважали, що негативне ставлення до прибутку і до широкого розвитку обміну було в основному успадковане і Аристотелем. Проте, ідеалізуючи натуральне господарство (де нібито немає місця для користолюбства) цей видатний мислитель водночас виступав на захист приватної власності і дорікав Платону за надмірне одержавлення суспільного життя. За спостереженням В. Левитського, Аристотель пов'язував власність з інстинктом самозбереження, вважаючи, що вона відповідає людській природі і потрібна людині як простір для індивідуальної діяльності. Тому держава має поєднувати у собі розмаїття

індивідуальних груп, а зникнення цієї індивідуальності, знищення сім'ї та приватної власності як головних умов її існування загрожують самим основам держави і суспільства [3, с. 64].

У цілому ж як найбільш характерні для давньогрецької літератури розкривалися ідеал розподільчої справедливості та негативне ставлення до приватної власності. Останнє, на думку вчених, було зумовлене почасти демократичною формою правління і злиттям політичної сфери з приватною. Внаслідок цього, вважав В. Левитський, «державна не ставила собі меж у розпорядженні особистістю і майном своїх громадян, а з іншого боку, і грецькі громадяни пред'являли великі вимоги до держави для забезпечення свого матеріального існування» [3, с. 113]. Навпаки, у давньоримських трактатах (на відміну від давньогрецьких) колективістські мотиви практично повністю відсутні. Ідеї спільності майна, скасування сім'ї тощо, на думку В. Левитського, були надто чужі основам юридичного побуту римлян, які проводили чітке розмежування між приватними та публічними правовими відносинами, що забезпечувало римському громадянину недоторкане коло особистих прав [3, с. 114].

Серед численних правових норм, які мали безпосередній вплив на економічну думку не лише давніх римлян, а й пізніше і багатьох інших народів, учені особливу увагу привертали до майнового права, що набуло найбільшого розвитку. За спостереженням В. Левитського, в основі економічних поглядів римлян лежало уявлення не про працю як джерело багатства, а про власність (походження якої вони виводили не з трудових засад, а із загарбання та завоювання). Це відповідало, на погляд ученого, реальним історичним умовам і засобам збагачення як римської держави в цілому, так і приватних осіб. У результаті надзвичайно послідовного вдосконалення у римському праві принципів права власності в європейській правовій та економічній літературі пізніше з'явився спеціальний термін «римська власність» (під яким розуміли повне і необмежене володіння певним предметом). За визначенням О. Миклашевського, останнє означало «право використовувати свою річ і навіть зловживати своїм правом над нею» [4, с. 386].

На думку вчених, перехід до нової етнокультурної епохи на початку Середньовіччя був ознаменований насамперед кардинальними змінами у ставленні до власності. Панування християнської теологічної доктрини в усіх сферах суспільної думки призвело до етизації основних економічних категорій, і власності у першу чергу. Усі основні елементи господарського життя, закріплені римським правом (приватну власність, економічний інтерес, прибуток та ін.), християнська мораль зневажала і засуджувала. Їм протиставлялися безкорисливість, відмова від особистої вигоди, аскетизм (як стан, найбільш сприятливий для морального самовдосконалення) і власна праця (результати якої в ідеалі мали спрямовуватися не на особисте забезпечення і збагачення, а на суспільні потреби і допомогу бідним). Природним станом для людини у ті часи, зауважував С. Булгаков,

вважалась або спільна власність, або спільне користування майном, а виникнення приватної власності і, разом з нею, жадібності й ворожнечі пов'язували з гріхопадінням [2, с. 142].

С. Булгаков відзначав, що вплив євангельських уявлень на економічну думку був особливо відчутним у ранньому Середньовіччі, за умов панування натурального господарства, общинного землекористування і слабого розвитку торгівлі. Саме в цей час надто популярними були висловлювання отців церкви (Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Амвросія Медіоланського та ін.) про приватну власність як головну причину майнової нерівності та пов'язаних із нею несправедливості, злиднів, задрощів, суперечок і ворожнечі. Учений наводив широко відомий вислів Цезарія Гейстербахського: «Кожен багатий є або крадієм, або нащадком крадія» [2, с. 142].

В. Левитський пов'язував поступову зміну монастирсько-аскетичного ставлення церкви до сфери економічних інтересів на яскраво виражений світський ідеалізм зростанням міст, розквітом культури, торгівлі та ремісництва. Відчутним кроком у цьому напрямку, на його думку, стали праці Фоми Аквінського, зокрема, роздуми видатного мислителя про приватну власність. Останню Фома Аквінський вважав потужним стимулом для особистої праці, а також дієвим засобом для підтримання у суспільстві стійкого господарського порядку й злагоди. Натомість у власності спільній він бачив причину постійних суперечок і непорозумінь, а також недбалого поводження з майном. Водночас традиційний етичний підхід змушує його шукати моральне виправдання для існування приватної власності [3, с. 202-203]. Останнє, за спостереженням С. Булгакова, Фома Аквінський знаходить у благодійництві, вважаючи (подібно до Аристотеля) роздачу надлишків обов'язком кожного власника [2, с. 151].

Ретельний аналіз С. Булгаковим соціально-економічних уявлень пізнього Середньовіччя привів його до висновку, що трансформація церковної економічної доктрини у бік світських поглядів була значною мірою зумовлена необхідністю виправдання багатства й розкоші папського двору та всього вищого кліру. Проповідуючи жертвну відмову від власності в ім'я церкви, сама церква дедалі більше цією власністю обтяжувалася. Як реакція на цю невідповідність у народних масах, вихованих протягом багатьох поколінь у традиціях аскетизму, широко розгортаються численні рухи протесту (відомі під назвами катарів, патаренів, альбігойців, бегардів, лолардів, таборитів та ін.). Усі вони мали наміром відновити християнські моральні норми суспільного життя шляхом створення замкнених общин на засадах господарського комунізму. Проте ідею спільності майна, почерпнуту в життєписах ранніх християн, наголошує С. Булгаков, вони розуміли вже не як внутрішню моральну потребу самопожертви, а як зовнішній принцип організації господарства. При цьому увага приділялася не виробництву благ і не його колективній організації, а насамперед спільному споживанню, що й стало врешті-решт

однією з головних причин доволі швидкого розпаду подібних утворень [2, с. 160-174].

Як відомо, у Новий час процес подальшої секуляризації суспільного життя супроводжувався зростанням індивідуалізму і відродженням дохристиянської системи цінностей, представленій насамперед римським правом. Поширення гуманізму і відновлення прав людської особистості в економічній сфері втілювалися у заперечення традиційної християнської етики господарювання і санкціонування вільного задоволення природних потреб і бажань людини (у тому числі прагнення до багатства). Однак гуманістична віра у «природну людину», у первинну неушкодженість людської природи стала, на думку С. Булгакова, витокom не лише майбутніх теорій природної свободи фізіократів і А. Сміта, а й усіх соціалістичних учень [2, с. 192].

Саме в часи розквіту гуманізму з його індивідуалістичними ідеями з'являється й перша «класична» соціалістична система, яка містила в собі основні елементи всіх наступних колективістських конструкцій, – «Утопія» Т. Мора. Її провідним мотивом була платонівська віра в те, що зміна зовнішніх умов життя людини, насамперед ліквідація приватної власності (з якою Т. Мор пов'язував усі людські вади й нещастя) здатна благодійно вплинути на людську поведінку. Узагалі «Утопія», вважав С. Булгаков, послідовно відтворює античний ідеал «золотого віку»: зрівняльну справедливість, підкорення індивідуального спільному і навіть відтворення рабства у поєднанні з раціоналістичною мораллю і примхливою сумішшю гедонізму з аскетизмом. Оцінюючи історичне значення цього твору, учений писав: «Сама ідея перебудувати людство шляхом реорганізації власності настільки закінчено виражена Т. Мором, що і до теперішнього часу Утопія зберігає силу немов би ідейного заповіту, до якого не зумів нічого суттєвого додати вік соціалізму...» [2, с. 208].

Певним компромісом при переході від середньовічної аскези до нової економічної парадигми С. Булгаков вважав феномен «світського аскетизму», породжений Реформацією. Цей феномен проявився в ідеології спрямування господарських зусиль на нагромадження і примноження багатства (а не на задоволення особистих потреб). Прагнення багатства тепер було позбавлене звичних для християнської етики докорів совісті. Багатство почали розглядати, з одного боку, як справедливу винагороду за особисту працю, а з іншого – як суспільне благо, яке необхідно примножувати. На думку С. Булгакова, саме з цього джерела брали свій початок ті суспільні настрої, які проявилися потім у меркантилізмі [2, с. 223]. Меркантилісти піднесли проблему примноження багатства як суспільного блага до рангу державної політики. Водночас вони засуджували розкіш, однак не як «духовну пастку» для християнина, а як привід для надмірної розтрати грошей (що веде, на їх переконання, до зменшення багатства). Таке обмеження особистого споживання у поєднанні з широким державним утручанням в економіку, яке було невід'ємною

складовою концепції меркантилізму, на погляд С. Булгакова, «зближує меркантилізм, як це не дивно, із соціалізмом» [1, с. 18].

Однак надмірна регламентація господарських відносин з часом перетворилася на суттєву перешкоду на шляху економічного розвитку провідних європейських країн, де починають поширюватись ідеї свободи приватної власності та звільнення господарства від державної опіки. Головні провідники економічного лібералізму у Франції (фізіократи) проголосили, що у світі існує споконвічний «природний порядок», сутністю якого є збіг приватних і суспільних інтересів і за якого, відповідно, немає потреби в державній регламентації. Основою цього порядку вони вважали приватну власність. Саме у ній, за висловом О. Миклашевського, «знайшли раніше за всіх інших протизагони проти могутності держави» [4, с. 153].

Загалом в економічній літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст. учення фізіократів розглядалося як цілісна світоглядна система, своєрідна філософія економічного життя, а їх концепція «природного порядку» — як розвиток старої середньовічної догми «божественного порядку», секуляризованої на основі гуманістичної теорії «природного права». С. Булгаков вважав, що саме тому фізіократи проголосили власність природним «священним принципом», від якого беруть свій початок усі інші суспільні інститути. Він звертав увагу на те, що крізь призму власності фізіократи розглядали і саме природне право. Згідно з поглядами Ф. Кене, воно має насамперед відповідати справедливості – верховному закону, який точно визначає, «що належить індивіду і що – іншим індивідам» [1, с. 51]. Вважаючи головним джерелом багатства землю, фізіократи з особливою повагою ставилися до земельної власності. Вони виводили її з права кожної людини на самозбереження і бачили її моральне виправдання у витратах перших землеробів на приведення ґрунту в культурний стан. Тому клас землевласників для них був головною опорою «природного порядку» і мав, відповідно, численні обов'язки (у тому числі сплату всіх податків).

Приверталася увага і до такого важливого атрибуту доктрини фізіократів, як захист приватної власності від критики егалітаристів – Ж.-Ж. Руссо, Г. де Маблі та ін. Останні стверджували, що приватна власність заснована на насильстві та суперечить принципу рівності, без якого, на їх думку, справжня свобода є неможливою. Такі уявлення, писав О. Миклашевський, «стояли ближче до традицій того часу, ніж ідеї вільної власності фізіократів», бо вчення про природне право (основа більшості доктрин ХVІІІ ст.) визнавало природним станом суспільства майнову рівність [4, с. 153]. Остання нібито існувала в давні часи, але була порушена «суспільним договором», який штучно встановив нерівність власності з метою підтримання суспільного порядку. Однак якщо егалітаризм Руссо не йшов далі вимоги рівноправного розподілу власності в суспільстві, то Н. Мореллі, Г. Маблі, а пізніше й Ф. Бабоф, виходячи з

тієї ж ідеї рівності, заперечували власність у принципі і пропонували натомість спільність майна, зрівняльний розподіл виробленого продукту і загальний аскетизм.

Таким чином, українські та російські економісти приходили до висновку, що теорія «природного права» (подібно до провідної ідеї Ренесансу про «природну людину») мала своїм продовженням діаметрально протилежні соціально-економічні конструкції, характер яких визначався лише уявленням їх авторів про те, який стан слід вважати «природним». Це яскраво свідчить про неспроможність подібних теорій слугувати підставою для морального виправдання того чи іншого варіанту перерозподілу прав власності у суспільстві. Однак саме вчення фізіократів, яке вперше звільнило категорію приватної власності від жорсткої моральної регламентації і зробило суттєвий крок у напрямку розуміння її справжнього суспільно-економічного значення, фактично відкрило нову добу в розвитку економічної науки, ознаменувавши народження теоретичної економії.

Підводячи підсумок, можна зазначити, що еволюція основних докласичних уявлень про власність в історії європейської економічної думки стала предметом детального аналізу в працях вітчизняних учених на початку минулого століття. Серед цілого ряду важливих висновків, яких вони дійшли в результаті цих досліджень, слід підкреслити насамперед те, що протистояння і взаємодія колективістської та індивідуалістичної світоглядних традицій є однією з найважливіших рушійних сил у створенні та поширенні найрізноманітніших соціально-економічних концепцій. На думку вчених, формування цих традицій (для першої з яких характерними є заперечення приватної власності, ідеал розподільчої справедливості та примусовий аскетизм, а для другої – захист порядку, заснованого на приватній власності, принцип вільного задоволення потреб та винагорода за особистим вкладом у суспільне виробництво) відбувалося в конкретних історичних умовах античних Греції та Риму, а у наступні епохи здійснювалися їх подальше збагачення та розвиток. Особливо цікавим здається те спостереження, що одні й ті самі філософські вчення (наприклад, учення про «природну людину» в епоху Ренесансу, або теорія «природного права» у Новий час) за однакових історичних обставин здатні надати імпульс до створення як індивідуалістичних, так і колективістських концепцій, що втілюють, відповідно до світоглядних позицій їх авторів, давню мрію ідеального влаштування суспільства.

Ґрунтовні узагальнення і висновки українських і російських економістів кінця XIX – початку XX ст. кореспондуються з сучасними оцінками докласичних уявлень про власність у світовій історико-економічній літературі та набувають особливого значення у формуванні в нашому суспільстві адекватних уявлень про власність як системоутворюючу засаду соціально-економічного прогресу людства. Це особливо відродно відзначити нині, коли в Україні разом із теоретичною та

практичною реабілітацією права приватної власності відбувається процес відродження дійсно реалістичної, вільної від будь-яких позитивістських забобонів економічної науки. Проблемі звільнення останньої від ідеологічного баласту застарілих догм будуть присвячені наступні публікації.

В статтє изучаются научные подходы С. Булгакова, В. Левитского, А. Миклашевского, М. Тугана-Барановского к анализу эволюции представлений о собственности мыслителей доклассической эпохи в истории мировой экономической мысли.

1. Булгаков С. Н. История экономических учений. — Ч. 2. — Изд. 7-е. — Москва, 1918. — 190 с.
2. Булгаков С. Н. Очерки по истории экономических учений. — Вып. 1. — Москва, 1913. — 232 с.
3. Левитский В. Ф. История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта. — Изд. 2-е. — Харьков, 1914. — 486 с.
4. Миклашевский А. Н. История политической экономии: Философ., истор. и теорет. начала экономии XIX в. — Юрьев, 1909. — 616 с.
5. Туган-Барановский М. И. К лучшему будущему: Сборник социально-философских произведений. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1996. — 528 с.

А. О. Пантелеймоненко

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ СУТНОСТІ ПОНЯТЬ «КООПЕРАЦІЯ» ТА «КООПЕРАТИВ» У ПРАЦЯХ ПРЕДСТАВНИКІВ СВІТОВОЇ КООПЕРАТИВНОЇ ДУМКИ

У статті відображено і узагальнено визначення сутності понять кооперації та кооперативу, більшість з яких ще не була опублікована у сучасній вітчизняній економічній літературі. Одночасно автор пропонує свої визначення цих термінів.

Останнім часом в Україні відбувається помітна активізація кооперативного руху, який одержує дедалі більшу підтримку з боку держави. Проявом цієї підтримки є насамперед формування кооперативного законодавства як правового підґрунтя для створення і розвитку вітчизняних кооперативів. У результаті упродовж останнього десятиріччя було прийнято цілий ряд відповідних законів: закони України «Про споживчу кооперацію» (1992 р.), «Про сільськогосподарську

© А. О. Пантелеймоненко, 2005

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2005. Вип. 37-38.